

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

відділу історії державного терору радянської доби

Інституту історії України НАН України

E-mail: bazhancio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Каховське водосховище: історія створення та наслідки

У статті розглядаються проблеми спорудження Каховської гідроелектростанції, заходи по підготовці ложа майбутнього водосховища до затоплення. У фокусі уваги проєктно-вишукувальні роботи, реалізація заходів по переселенню жителів та переносу будівель із зони затоплення, інженерного захисту та санітарного очищення затопленої території. З'ясовано, що проєкт Каховського гідровузла не враховував питання впливу гідробудівництва на екологію Півдня України, прийняті владними структурами рішення про будівництво гідровузла не містили оцінки збитків від руйнування пам'ятників історико-культурної спадщини.

Ключові слова: великі будови комунізму, Каховська ГЕС, історико-культурна спадщина.

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,

Senior researcher Department of History of State Terror

of the Soviet period of the Institute of History

of the National Academy of Sciences of Ukraine

E-mail: bazhancio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Kakhovka Reservoir: History of Creation and Consequences

The article deals with the problems of construction of the Kakhovka hydroelectric power station, measures to prepare the basis for flooding into the future reservoir. The focus of attention is put on project and research work, implementation of measures to resettle residents and transfer buildings from the flood zone, engineering protection and sanitary cleaning of the flooded territory. It is found that the impact of hydraulic engineering on the ecology of Southern Ukraine was not taken into account in the project of the Kakhovka hydroelectric station. In addition, an assessment of damages from the destruction of historical and cultural heritage monuments was not included in the decisions taken by the authorities on the construction of the hydroelectric station.

Key words: large buildings of communism, Kakhovka HPS, historical and cultural heritage.

Знищення греблі Каховської ГЕС, здійснене окупаційними силами Російської Федерації у ніч на 6 червня 2023 року, безпрецедентні екологічні наслідки для півдня України і цілого Чорноморського регіону у результаті військового злочину привертають увагу світової спільноти до акту екоциду та виносяться на обговорення наукової громадськості. Нині набуває підвищеної актуальності питання стосовно відновлення Каховської гідроелектростанції. 18 липня 2024 року Кабінет Міністрів України

погодив реалізацію експериментального проєкту будівництва Каховського гідровузла, відбудови після руйнування Каховської ГЕС. За таких обставин зростає інтерес до вивчення досвіду організації будівництва Каховської ГЕС у першій половині 1950-х років. Спроби аналізу процесу втілення в життя гігантоманського сталінського задуму – «Великого плану перетворення природи» мали місце під час будівництва Каховської ГЕС та відразу після введення в експлуатацію нижньої сходинок Дніпровського

каскаду гідроелектростанцій¹. Упродовж 1960–1980-х років представники різних галузей науки досліджували динаміку змін біологічних та кліматичних умов Нижнього Дніпра у зв'язку з функціонуванням Каховського водосховища. Зріст інтересу істориків до процесу будівництва та експлуатації Каховської ГЕС зріс на початку 2000 років. У працях Петра Панченко, Валентини Шмарчук, Сергія Падалки знайшли відображення питання спорудження Дніпровського гідрокаскаду крізь призму економічних, екологічних і соціальних наслідків². Механізм адміністрування будівництва Каховської гідроелектростанції урядовими і партійними інституціями розглянуто Павлом Сацьким³. Комплексному вивченню соціальних та економічних складових процесу спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду у 1950–1970-х роках присвячене дисертаційне дослідження Наталії Горло⁴. Питання спорудження та експлуатації Каховського водосховища потребує окремого дослідження. Стаття має на меті на основі статистичних матеріалів розкрити технічні аспекти проектування та будівництва Каховського водосховища, проаналізувати комплекс соціально-економічних заходів, які проводилися під час будівництва гідровузла.

20 вересня 1950 р. Рада міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) ухвалили спільну постанову про будівництво Каховської гідроелектростанції, яка мала забезпечити виробництво електроенергії для виробничих потреб Півдня України та Криму. Вартість Каховського гідровузла мала становити 2,5 млрд крб, а обсяг робіт було заплановано на 6 років (пуск гідроелектростанції відбувся на рік раніше запланованого терміну, 18 жовтня 1955 р. здано в експлуатацію перший агрегат Каховської ГЕС)⁵. Резервуаром для функціонування нижньої ГЕС Дніпровського каскаду мало стати Каховське водосховище – штучне

озеро з площею водної поверхні 2155 км² на території Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей. Згідно задуму співробітників українського відділення всесоюзного Інституту Гідроенергопроект «Каховське море» (об'єм 18,2 км³, довжина берегової лінії 900 км, довжина по трасі суднового ходу 220 км), покликане було суттєво змінити умови судноплавства на Нижньому Дніпрі. Рукотворне водоймище, яке простягалося від с. Козацьке (розташоване на відстані 8 км від м. Каховка) на правому березі Дніпра до греблі Дніпрогесу біля міста Запоріжжя, поділялося на 3 ділянки: верхова ділянка (від греблі Запорізького водосховища до створу с. Томаківка (селище міського типу в Нікопольському районі Дніпропетровської області) протяжністю близько 70 км); середня ділянка (від створу с. Томаківка до створу с. Бабіне (нині село Каховського району Херсонської області) довжиною близько 55 км); нижня ділянка довжиною близько 95 км від с. Бабіне до Каховської греблі) створювало зручні можливості для розвитку зрошувального землеробства на посушливих територіях Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської областей та мало забезпечити сприятливі умови для розвитку рибного господарства на Нижньому Дніпрі.

Спорудження водосховища, зведення гідроелектростанції потужністю 250 тис. кВт, побудова інших гідротехнічних споруд Каховського гідровузла (бетонної водозливної греблі, судохідного шлюзу, земляної греблі між шлюзом та ГЕС, земляної руслової греблі, земляної надзаплавної греблі) передбачало затоплення десятків тисяч гектарів родючих земель, заплавних лук, вигонів, сінокосів. У ході запланованих будівельних робіт із підготовки чаші водосховища у зону затоплення та підтоплення потрапляли 72 населених пункти, з них: сільських – 67; міських – 5 (м. Нікополь, м. Марганець, м. Каховка,

¹ Сухомел Л.І., Алпатьев С.М. Каховська гідроелектростанція, Південно-Український та Північно-Кримський канали – великі будови комунізму. К., 1951. 24 с; Лухтанов Ф.В., Чернявський М.М. Каховская гидроэлектростанция. М.: Государственное энергетическое издательство, 1959. 183 с.

² Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: Підручник. К., 2000. С. 328–333; Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-і рр. XX ст.). К., 2003. 160 с.

³ Сацький П. В. Будівництво Каховської ГЕС і створення Південного енергорайону (Подніпров'я, Миколаїв, Херсон, Одеса і Крим) у 1950–1953 рр. // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія : Історія. 2016. Т. 282. Вип. 270. С. 88–93.

⁴ Горло Наталія Віталіївна. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50–70-ті рр. XX ст.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2007. 281 арк.

⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 236, арк. 23.

селище Красногригорівка (нині місто у складі Васильківського району Запорізької області), селище Кам'янка-Дніпровська (нині місто у Василівському районі Запорізької обл.). Запрограмований у проєкті підпирний рівень Каховського водосховища складав загрозу затоплення дотичної до р. Дніпро центральної частини міста Нікополя, садам та виноградникам площею 1726 га, крупних населених пунктам (с. Велика Знам'янка, с. Олексіївка, с. Іллінка, с. Дніпровка, с. Водяне) із загальним числом дворів 6761, розташованих у межах Кам'яного поду (місцевість на лівому березі Дніпра у складі Запорізької області). У зоні підтоплення та затоплення потрапляли

від 5 до 7% запасів марганцевих руд Нікопольського марганцевого басейна, промислові підприємства, залізничні та автомобільні дороги, лінії зв'язку, електропередачі, «Висока вода» мала поглинути Кінські та Базавлуцькі плавні, загальною площею близько 80 тис. га, що складало 40% усіх затоплюваних рукотворним морем територій. Загальна сума прямих збитків, завданих інфраструктурі регіону при затопленні чи підтопленні Каховського водосховища, складала близько 594 млрд крб. (у цінах 1950 р.)⁶. Характеристика складових економічних збитків від спорудження Каховського резервуару подано у вигляді таблиці⁷.

Найменування об'єктів	Одиниця вимірювання	Без урахування захисних заходів	В умовах з захисту Кам'янського поду, м. Нікополя та марганцевих покладів
I. Земельні угіддя			
Всього землі	тис. га	218,7	210,3
В т.ч.: а) орної землі	тис. га	12,5	10,1
б) природні сінокоси	тис. га	27,0	26,6
в) вигони	тис. га	14,0	13,5
г) сади громадські	тис. га	1,5	0,5
д) виноградники	тис. га	0,2	0,2
е) ліси та чагарники	тис. га	62,8	62,7
ж) присадибні землі	тис. га	9,0	5,9
з) інші землі	тис. га	91,7	90,5
II. Населені пункти			
Загальна кількість населених пунктів	од.	72	75
З них – міст та селищ міського типу	од.	5	4
Загальна кількість дворів, які підлягають переселенню	дворів	17486	9210
З них – міських та селищних міського типу	дворів		
Всього населення, яке підлягає переселенню	чол.	61994	34081
у тому числі: міського та селищного	чол.	27315	10528
Громадські будівлі – всього	будівлі	1804	843
З них – в містах та селищах міського типу	будівлі	844	174
III. Промислові підприємства			
Загальна кількість промислових підприємств	од.	37	26
IV. Залізниця			
Протяжність відновлюваних ділянок	од.	60,2	59,8
V. Автогужеві дороги			
Протяжність відновлюваних ділянок	км	182,7	159,2
VI. Лінії зв'язку			
Протяжність відновлюваних ділянок	км	238,6	132,0
VII. Лінії електропередач			
Протяжність відновлюваних ділянок	км	226,8	99,5

⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 774, арк. 73.

⁷ Там само, спр. 909, арк. 137–138.

Варто зауважити, що із загальної площі затоплення та підтоплення (218,7 тис. га) лише 64,2 тис. га (29%) використовувалися в сільському господарстві, інші угіддя (71%) припадали на ліси, чагарники та землі, які не підлягали господарському використанню. Частка вартісних для сіль-

ського господарства земель, втрачених внаслідок утворення великого резервуару прісної води була незначною: затопленню підлягали 2,8 тис. га орної землі та 36 тис. га вигонів та сінокосів.

Ціннісні показники збитків від затоплення характеризувалися наступними даними⁸:

Найменування затрат	Затрати в млн крб	
	Без врахування захисних заходів	В умовах захисту Кам'янського поду, м. Нікополя та марганцевих порід
I. Відшкодування збитків:		
1. По земельним угіддям	40,6	26,3
2. По населеним пунктам/включаючи затрати по переселенню населення/ .	320,1	161,8
3. По промисловим підприємствам	43,4	19,8
II. Переоблаштування:		
1. Залізних доріг	196,6	155,9
2. Автогузових доріг	36,0	33,7
3. Ліній зв'язку	1,6	0,8
4. Ліній електропередач	1,7	1,0
III. Підготовка ложа водосховища	44,3	27,5

З наведених даних випливає, що найбільша частка в затратах від затоплення припадає на переселення населення (47%) та відновлення залізничних доріг – 29%. Компенсація земельних угідь за оцінками експертів складала всього 6% від загальної суми витрат. Відновлення плавневих лісів не передбачалася. Так як 98% житлових сільських помешкань в зоні затоплення являли собою глинобитні будови то їх перенесення у безпечне місце урядом не планувалося. Відшкодування збитків за втрачені сади та виноградники, затоплені двори, підприємства, залізничні та автогузові дороги гарантувалося державою за відновлюваною вартістю.

При розгляді комплексу заходів для усунення негативних наслідків, спричинених створенням водосховища, вищим партійним керівництвом та урядом УРСР пріоритетне значення відводилося захисту від затоплення та підтоплення найбільш важливих промислових об'єктів, розташованих в зоні будівництва Каховської ГЕС. Значна увага інженерів-проектувальників Каховського гідровузла та урядовців була зосереджена на захисті марганцевих покладів у Нікопольському районі Дніпропетровської області. За прогнозами фахівців підйом води у Дніпрі до відмітки 16 метрів спричинить обводнення ко-

рисних копалин, створить значні ускладнення при експлуатації марганцевих рудників, значно погіршить умови розробки бокситів та нікеленосних порід. З метою недопущення обводнення марганцевих покладів у Апостолівському, Нікопольському, Томаківському районах Дніпропетровської області передбачалося створення захисних споруд у вигляді земляних дамб та насосних станцій на суму 268,9 млн крб.⁹

Не менш важливою проблемою у ході реалізації великої будови комунізму був захист від затоплення прибережної частини міста Нікополя. Витрати на будівництво захисних споруд у сумі 14 млн крб (земляна дамба довжиною 3,5 км у прибережній частині русла р. Дніпра як перепона від «Каховського моря»; насосна станція для перекачки фільтраційних та ливневих вод у водосховище; укріплення р. Лапинки; протифільтраційна завіса довжиною 2,2 км та комбінований дренаж для недопущення підняття ґрунтових вод у межах міської території) вважалися доцільними, так як були на порядок меншими, ніж вартість (25,8 млн крб) промислових об'єктів, громадських та житлових приміщень міста Нікополя.

Разом з тим, на основі проектних проробок будівничі Каховської ГЕС дійшли висновку про економічну неефективність проведення захисних

⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 909, арк. 139.

⁹ Там само, арк. 169.

робіт стосовно Кінських плавнів: «1. Захист Кінських плавнів вимагає проведення виключно великих по об'єму та капіталовкладенням робіт (об'єм насипу – 14,9 млн м³. Вартість споруд, пов'язаних з огороженням території плавнів і розташованих а ній об'єктів народного господарства, складає 487 млн крб. Не менш трудомісткі по об'ємам та капіталовкладенням роботи по меліорації та сільськогосподарському освоєнню захисної території плавнів, вартість яких складає 1087 млн крб. Загальні затрати на захисні споруди та меліоративно-господарське освоєння плавнів виражається сумою 1574 млн крб, що цілком неспівмірно з тими реальними збитками, які будуть мати місце при затопленні плавнів – 7 млн крб. 2. Захисна дамба за прийнятим напрямом траси відмежовує від водосховища площу близько 576 км² (23% від усієї площі водного дзеркала водосховища), що скорочує об'єм робочої призми водосховища, приблизно, на 2 км³, внаслідок чого середньорічний виробіток електроенергії Каховської ГЕС знизиться на 32 млн кВт/год. Крім того, в маловодні роки в період літньої та зимової межени знизиться і гарантована потужність Каховської гідроелектростанції на 10–15 тис кВт. 3. Питомі капіталовкладення на 1 га оброблюваної земельної площі Кінських плавнів складає 33,4 тис. крб. Співставлення цих затрат з аналогічними на інших зрошувальних масивах півдня України говорить про відносно дуже високі питомі витрати...»¹⁰.

Так само автори проектного завдання будівництва Каховської ГЕС не бачили необхідності у проведенні захисту Базавлуцьких плавнів загальною площею 27 тис. га так як вартість будівництва інженерних споруд оцінювалася у 721 млн крб, а цінність об'єктів захисту становила 47 млн крб.

Прикметно, що при визначенні розміру втрат від спорудження Каховського водосховища не враховувалися екологічні збитки від руйнування унікальних екосистем, генетичні зміни в біосфері. Більше того, погоджуючи завдання на проектування та спорудження енергетичного об'єкту, вище партійне керівництво Української РСР воліло не надавати великого значення запланованому затопленню значного історичного ареалу, зокрема місцевості Великий

Луг, де розташовувались Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортотлицька, Підпільненська Січі. Щоправда, партійно-урядова постановою «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу й зрошення земель південних районів України й північних районів Криму» від 29 вересня 1950 року створила можливості для науковців у вивченні археологічних пам'яток в районі новобудов. Так роботи по археологічному вивченню району будівництва Каховської ГЕС Інститут археології АН УРСР розпочав відразу після оприлюднення рішення вищої союзної влади про реалізацію грандіозного проекту. Вже восени 1950 року було реалізовано програму археологічних розвідок по виявленню нових пам'яток в зоні майбутнього затоплення та проведено обстеження низки раніше виявлених могильників, укріплених поселень та городищ переважно епохи бронзи, скіфського та сарматського часу. Першочерговими об'єктами для стаціонарних археологічних розкопок було обрано 13 локацій (з 50 місцезнаходжень археологічних пам'яток): поблизу сіл Усть-Кам'янки, Грушівки, Кут Апостолівського району, хутора Хмельницького Нікопольського району Дніпропетровської області; на лівому березі Дніпра: в селищах Бабиному, Нижньому Рогачику Верхньорогачицького району, с. Любимівці Каховського району Херсонської області; на правому березі Дніпра: в селах Осокорівці, Золотій Балці, Михайлівці, Гаврилівці, Дудчанах Ново-Воронцовського району, в с. Зміївці Бериславського району, в с. Слобідці – передмісті Берислав¹¹.

У 1951 році Інститут археології АН УРСР направив у район Нижнього Подніпров'я сім експедицій під загальним керівництвом директора установи академіка АН УРСР Петра Єфименка. Для вивчення артефактів Запорізьких Січей при Нікопольській археологічній експедиції під орудою Євгенії Махно було створено окремих («капулівський» від назви с. Капулівка Нікопольського району) загін із двох дослідників Федора Копилова та Олени Апанович. «Завданням загону, – писав у звіті за 1951 р. керівник дослідницького підрозділу Нікопольської археологічної експедиції, завідувач лабораторією реставрації та консервації матеріалів Інституту

¹⁰ Там само, арк. 171.

¹¹ Археологічні пам'ятки УРСР. Том IX. Дослідження на території Каховського водоймища. Результати робіт Нікопольсько-Гаврилівської експедиції. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1960. С. 3.

археології АН УРСР, кандидат історичних наук Федір Борисович Копилов, - було обстеження всіх пам'яток часів існування Запорозьких Січей на території плавень р. Базавлука, а саме: Микитинської, Чортомлицької і Покровської Січей, перевірка відомостей Яворницького про місцезнаходження Базавлуцької Січі, перевірка існування та збереженості пам'яток часів Запорожжя, що були відзначені у працях Яворницького, й виявлення нових пам'яток цього часу»¹². Створення та діяльність окремої експедиції з дослідження історії та археології українського козацтва не знайшла жвавої зацікавленості з боку партійних кураторів від науки, громадськості та навіть серед професійної археологічної спільноти. Про недоцільність подальшого археологічного обстеження пам'яток козацької доби у зв'язку з затопленням територій Великого Лугу висловився старший науковий співробітник відділу слов'янської археології і Археологічного музею Інституту археології АН УРСР Володимир Гончаров, який у своїй рецензії від 1 березня 1953 року на науковий звіт Ф. Копилова у 1951 р. зауважив: «З тексту звіту випливає, що експедиція ставила за мету обстеження всіх пам'яток часів Запорізьких Січей на території плавнів р. Базавлук, а саме: Микитинської, Чортомлицької та Покровської Січей. Ще в 1941 році Інститутом археології АН УРСР було організовано та здійснено археологічну експедицію з дослідження цих пам'ятників. Ще тоді після проведення розвідок та розкопок на місці колишніх Січей, з'ясувалося повна недоцільність дослідження їх археологічним шляхом, через їхню вкрай погану збереженість. Викликає подив повторне дослідження пам'ятників, які не збереглися, зроблене автором звіту в 1951 році»¹³. Попри незначні досягнення «капулівського загону» керівництво Інституту археології АН УРСР не стало згортати археологічні дослідження, пов'язані з історією українського козацтва. У 1953 році Федору Копилову було доручено сформувати археологічну експедицію для розкопок Томаківської та Кам'янської Січей¹⁴. Надалі аж до завершення підготовки ложа Каховського водосховища в 1955 р. обстеження Запорізьких Січей у зоні затоплення не проводились. Доводиться констатувати, що

на дослідження виявлених в 1950-1951 роках археологічних пам'яток інших історичних періодів (від епохи ранньої бронзи до раннього середньовіччя) на території майбутнього Каховського моря відводилося так само мало часу і засобів. Після заповнення водою у 1955-1958 рр. Каховського резервуару значна частина археологічних пам'яток була втрачена або опинилася під загрозою знищення. Члени Дніпровського загону (Дмитро Телегін, Олімпіада Шапошникова, Микола Шмаглій, Ірина Шарафутдінова, Олександр Бодянский), які за доручення дирекції Інституту археології АН УРСР на початку серпня 1957 р. вивчали стан збереженості археологічних пам'яток в зоні розмиву Каховського моря, у звіті археологічної експедиції зауважували: «Води Дніпра, підняті Каховською греблею на всій обстеженій ділянці (під час розвідки пройдено 100 км головним чином по лівому березі водосховища на відрізок від м. Каховка до с. Ушкалка, а на правому березі оглянуті околиці м. Нікополя, узбережжя на ділянці Ново-Воронцовка-Гаврилівка – авт.), покрили або зруйнували низькі надзаплавні тераси, де були розташовані більшість зареєстрованих раніше поселень та могильників. Так, наприклад, повністю перекриті водою два поселення пізньої бронзи в с. Каїри, пішов під воду Любимівський могильник епохи пізньої бронзи... майже повністю зруйновані не розкопані площі Ушкальського та Бабинського поселень і т.д. Значна частина поселень та могильників, відомих за розвідками попередніх років, продовжують руйнуватися і в теперішній час. Місцями полоса розмиву буквально усипана черепками древніх епох, нерідкі випадки знахідок цілих посудин, виробів із бронзи та каменю. З кручі берега часто-густо (особливо на ділянці Каховка-Любимівка) видніються погребальні ями, закладки, кістки людей і т.д... З міркувань загального порядку варто відзначити, що спостереження за руйнуючими пам'ятниками берегів Каховського моря ведеться надто недостатньо і втрати, нанесені археологічній науці в результаті цього величезні. Вони не можуть бути нічим виправдані, а тим паче відновними. Якщо і надалі в цьому питанні все залишиться постарому то через яких небудь 4–5 роки від великої кількості

¹² Федорук Я. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водоймищем // Україна в Центрально-Східній Європі. К., 2017. Вип.17. С. 284.

¹³ Там само. С. 312.

¹⁴ Архів Президії НАН України, ф. Р-251, спр. 212, арк. 17.

археологічних пам'ятників в цьому районі в багатьох випадках залишаються лише спогади»¹⁵.

З метою збереження артефактів археологи пропонували: створити постійний загін для проведення рятувальних робіт та розкопок; залучити музейних працівників з Нікополя, Херсона, Каховки до збору підйомного матеріалу; домагатися перед будівельними та господарськими організаціями Каховського гідровузла коштів для проведення досліджень у зоні розмиву¹⁶. На догоду великій будові комунізму владними структурами було знехтувано заходами зі збереження історичного середовища.

У ході робіт із підготовки ложа Каховського водосховища до експлуатації передбачалися практичні заходи, спрямовані на часткове або повне переселення на нові місця ряд населених пунктів з населенням 37 тисяч осіб. Держава зобов'язувалася надавати переселенцям матеріальну допомогу у вигляді грошової компенсації, кредитів, стимулювати створення транспортних та будівельних бригад, організовувати бази матеріально-технічного забезпечення. Розгортання переселенської політики припало на 1953 рік, однак на практиці у державній казні та на рахунках колгоспів, підприємств, органів місцевої влади не вистачало фінансів на транспортні послуги, виплату вартості переносу будівель та відновлення їх на новому місці. Як свідчать архівні документи, планування організованого переїзду мешканців із зони майбутнього затоплення була не до кінця продуманою акцією з боку влади. Про хід переселенської кампанії, яка набула затяжного характеру, йшлося у доповідній записці завідувача переселенським відділом при Дніпропетровському облвиконкомі Л. Коваленка: «Згідно з постановою РМ УРСР та ЦК КПУ від 5 вересня 1952 р. у зв'язку з будівництвом Каховської гідроелектростанції в Апостольському, Нікопольському, Томаківському, Сталінському (у 1945–1959 рр. мав назву Лошкарівський р-н - авт.) районах та в м. Нікополі та Марганці в 1953 р. повинно бути переселено із зони затоплення Каховського водосховища 4070 сімей. Станом на 10 жовтня 1953 р. в Апостольському, Нікопольському, Томаківському, Сталінському районах, в м. Нікополі та Марганці з підлягаючих оцінці 3722 госпо-

дарств (оцінено 3594) на суму 32.437.898 карбованців. Варто відзначити, що виплата грошей по оціненим будівлям громадян, що переселяються, відбувається вкрай незадовільно. На 10 жовтня 1953 р. виплачено всього лише 10.296.902 крб. Будівництво будинків громадянам, що відселяються провадиться вкрай незадовільно. Станом на 10 жовтня 1953 р. побудовано 554 будинки, знаходяться у стадії будівництва 21224 будинки, відселено із зони затоплення Каховського водосховища всього лише 669 сімей»¹⁷.

Адаптуватися громадянам на нових місцях проживання було досить складно. В умовах гострого дефіциту не можливо було придбати у достатній кількості будівельні матеріали. Низькими темпами зводилися тваринницькі комплекси, будівлі громадського призначення. Новосели потерпали від поганого водо-, тепло-, газота електропостачання. Реальний стан переселених господарств із зони затоплення змальовано у доповідній записці голови виконкому Апостолівської райради Сватикова на адресу голови Дніпропетровського облвиконкому М.Гавриленка від 7 жовтня 1953 року: «У виконком Апостолівської райради звертаються голови правлінь колгоспів ім. Леніна, ім. Жданова, ім. Ворошилова, ім. К. Маркса, рибколгоспу ім. Ворошилова, промартілі, які переселяються на нові місця з чаші Каховського водосховища з наступними питаннями, на які ми не можемо дати відповіді, зокрема: 1. Хто, коли буде переносити високовольтні та низьковольтні електролінії для нових населених пунктів, виробництв і тваринницьких приміщень, електроенергія для яких має вже вирішальне значення у переробці кормів для худоби, у водопостачанні тощо. 2. ≤...≥ За весняно-літній період кожна з машин пройшла від 35 до 50 тис. км по перевезенню будматеріалів, необхідно мати гуму, кільця поршнів та інші запчастини, однак нарядів на отримання запчастин, заміни зношеної гуми колгоспи не отримують, внаслідок чого більше половини автомашин не використовуються ≤...≥ 3. Для побудованих будинків колгоспників, громадських споруд потрібний покрівельний матеріал, шиферу 70.000 штук, щоб взимку не залишились не покритими вище вказані об'єкти, і не руйнувалися від дощу. 4. Для подальшого ведення

¹⁵ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, спр. 1957/10-а, арк. 3, 16-17.

¹⁶ Там само, арк. 18.

¹⁷ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 3383, оп. 5, спр. 83, арк. 3-4.

планового будівництва громадських споруд необхідні кредити на IV квартал 2.000.000 карбованців»¹⁸.

Приготування до запуску в експлуатацію штучного водоймища в основному закінчилося до осені 1955 року. Наповнення водосховища розпочалося у жовтні 1955 р. та тривало до кінця весни 1958 року. Найбільший об'єм робіт з підготовки ложа Каховського водосховища лягав на місцеві органи виконавчої влади, які мали опікуватися проблемами розселення громадян із затоплених територій (часто-густо переселення відбувалося поспіхом, в умовах обмеженої допомоги з боку держави), прискореному будівництву житлових будинків, виробничих та господарських будівель колгоспів. Одночасно органи місцевого врядування були зобов'язані опікуватися благоустроєм, озеленен-

ням вулиць та дворів в нових місцях поселення. Прискореними темпами та, зазвичай, обмеженими фінансовими ресурсами проводилися масштабні (завдяки спланованим переміщенням робочої сили, оргнабору) роботи з лісозведення, інженерного захисту міст, порубки лісу, санітарної очистки затоплюваної території.

Форсування владою темпів будівництва Каховської ГЕС не могло не позначитись на якості захисних споруд штучного водоймища. За короткий період експлуатації захисні споруди Каховського моря зазнали серйозних пошкоджень через вкрай неякісні будівельні роботи та неточність розрахунку.

Спорудження Каховського водоймища призвело до затоплення заплавлених територій, знищення об'єктів культурної спадщини, деградації природного середовища.

References

1. Arkheolohichni pamiatky URSR. (1960). Tom IX. Doslidzhennia na terytorii Kakhovskoho vodoimyscha. Rezultaty robot Nikopolsko-Havrylivskoi ekspedytsii. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainiskoi RSR. [In Ukraine].
2. Fedoruk Ya. (2017). *Arkheolohichni ekspedytsii 1951 i 1953 rokiv z vyvchennia Zaporozkykh Sich pered zatoplenniam Kakhovskym vodoimyschem* // Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi. Vyp.17. S. 254-318. Kyiv [In Ukraine].
3. Horlo Natalia Vitaliivna. (2007)/ *Sporudzhennia vodoskhovyshch Dniprovskoho hidrokaskadu: sotsialnyi ta ekonomichnyi aspekty (50-70-ti rr. XX sentury: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Zaporizkyi natsionalnyi un-t. Zaporizhzhia* [In Ukraine].
4. Lukhtanov F.V., Cherniavskiy M.M. (1959). *Kakhovskaia hidroelektrostantsiya*. M.: Hosudarstvennoe enerheticheskoe yzdatelstvo. Moscow [In Russian].
5. Padalka S.S. *Ukrainske selo v konteksti polityky totalitarnoi derzhavy (60–80-i rr. XX sentury)*. Kyiv [In Ukraine].
6. Panchenko P.P., Shmarchuk V.A. (2000). *Ahrarna istoriia Ukrainy: Pidruchnyk*. Kyiv [In Ukraine].
7. Satskyi P. V. (2016). *Budivnytstvo Kakhovskoi HES i stvorennia Pivdennoho enerhohaiionu (Podniprov'ia, Mykolaiv, Kherson, Odesa i Krym) u 1950–1953 rr.* // Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia»]. Seriia : Istoriiia. T. 282. Vyp. 270. S. 88-93. Kyiv [In Ukraine].
8. Sukhomel L.I., Alpatiev S.M. (1951). *Kakhovska hidroelektrostantsiia, Pivdenno-Ukrainskyi ta Pivnichno-Krymskyi kanaly – velyki budovy komunizmu*. Kyiv [In Ukraine].

¹⁸ Там само, арк. 46.